

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİNDE SU SORUNU VE SORUNUN İLİŞKİLERE ETKİSİ

THE WATER DISPUTE IN TURKEY-SYRIA RELATIONS AND ITS IMPACT ON THE RELATIONS

Devrim TAŞKIRAN

Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul/Türkiye

Article Type : Review Article / İnceleme Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.975>

Reference : Taşkıran, D. (2018). "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Su Sorunu Ve Sorunun İlişkiler Etkisi", International Social Sciences Studies Journal, 4(24): 5059-5071

ÖZ

Günümüzde geçmişte de olduğu gibi stratejik bir öneme sahip olan suyun güvenliği, küresel ısınmanın doğurduğu ciddi sorunlar ile birlikte dünya gündemini daha fazla meşgul etmeye başlamıştır. Geçmişte medeniyetlerin kurulduğu yerleri etkileyen daha sonra bu medeniyetlerin ekonomisinde büyük bir rol oynayan su Ortadoğu'da da büyük bir öneme sahip idi. Ortadoğu'nun sahip olduğu verimli topraklar, buradaki medeniyetlerin ekonomik faaliyetlerini etkilemiş, bunun sonucunda da bu topraklarda geçmişten günümüze kadar önemini devam ettiren tarımcılık yaygınlaşmıştır. Böylece suyun stratejik önemi daha da artmıştır.

Bu çalışmanın amacı ise Türkiye-Suriye ilişkilerinde geçmişte önemli bir role sahip olan suyun günümüzde hala bir sorun olarak devam ettiğini incelemek olacaktır. Suriye'de 2011 yılında başlayan iç savaş sırasında da gündeme gelmiş olan su sorunu iki ülke arasında yeniden ciddi problemlere neden olabilecek potansiyele sahiptir. Çalışmanın kapsamında da iki ülke arasında su konusunda sorunlara neden olan iki ülkenin su konusunda izlemiş oldukları politikalar, sahip oldukları su miktarları incelenecektir. Aynı zamanda sorunun çözümü için atılmış olan adımlarla birlikte uluslararası hukukta sınır aşan sularla ilgili hükümlere de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sınır Aşan Sular, Orta Doğu, Türkiye, Suriye

ABSTRACT

Security of water which has a strategic importance at present as well as in the past began occupying much more world's agenda with serious problems caused by global warming. Water that has affected the places where civilizations were founded and later had an important role on the economies of those civilizations had big importance in the Middle East as well. Middle East's fertile soils effected civilizations living there, as a result of that agriculture continuing its importance from past till now, became widespread in these soils. Thus strategic importance of water increased more than before.

The goal of this study will be to examine that water, that has an important role between Turkey-Syria relations in the past, continues its importance at present. Water dispute, had been brought to the agenda during the Civil War in Syria which has started in 2011, has a potential that can cause serious problems in the relations between both countries. In the scope of this study, it will be examined that policies followed by both countries on water, countries' water amounts which are caused disputes between both countries. At the same time, it will be mentioned that those terms about transboundary waters in the international law literature with steps that have taken by both countries for solving the disputes.

Keywords: Transboundary Waters, Middle East, Turkey, Syria

1. GİRİŞ

Orta Doğu'nun su bakımından Suriye ve Türkiye arasındaki ilişkiler Cumhuriyet'in ilanından itibaren kötü bir ilerleme kat etmiştir. Genel olarak ilişkiler incelendiğinde iki taraf arasındaki ilişkilerin tarihi incelendiğinde su konusu bu noktada büyük bir önem arz etmiştir. Bu çalışmada da iki ülke arasında su konusunda kaynaklanan sorunların iki taraf arasındaki ilişkilere yansımaları incelenecektir. Bu çerçevede ise ilk olarak iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihsel boyutu incelenecektir.

Daha sonra ise iki ülke arasında sorunun temel kaynağı olan iki ülkenin su konusunda izlemiş olduğu politikalarından bahsedilecektir. Bununla birlikte iki ülkenin sahip olduğu su rezervlerinden de bahsedilecektir. Çünkü sahip olunan su kaynakları ülkelerin izlemiş olduğu politikaları etkileyen en önemli unsurlardır. Ayrıca bu kaynakların bir sonraki bölümde değinileceği gibi iki ülke arasında önemli sorunlara da neden olduğu görülecektir. Bu bölümde ek olarak ülkelerin uygulamış olduğu politikaların sonucu olan su kirliliğine de değinilecektir.

Bir sonraki bölümde ise iki ülke arasındaki su sorununun tarihi, bu soruna neden olan sular ve bu sorunların iki ülke ilişkilerine etkileri incelenecektir. Bu konuda yaşanan sorunların adeta iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdiğini ve özellikle de Suriye'nin bu sorun kapsamında Türkiye'deki terör örgütüne destek verdiği görülecektir.

Son olarak ise iki ülke arasındaki işbirliği çabaları ve bu konuda atılan adımlar incelenecekse de atılan bu adımların sekteye uğradığı ve uluslararası hukukunda bu konuda yetersiz kaldığı görülecektir.

2. TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Sykes-Picot Antlaşması ile İngiltere'ye verilmesi planlanan Suriye, savaştan sonra İngiltere ve Fransa'nın kendi aralarında yaptıkları bir antlaşma ile Fransa'ya verilmiştir (Benek, 2016: 178). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın himayesi altına giren Suriye ile Türkiye arasındaki ilk anlaşmazlık konusunu Hatay Sorunu oluşturmuştur. 1921 yılında imzalanmış olan Ankara Antlaşması ile 1938 yılına dek Suriye sınırları içerisinde kalan Hatay, bu tarihte ilk olarak bağımsız cumhuriyet statüsü kazanmış, 1939 yılında ise Türkiye sınırlarına dâhil olmuşsa da Suriye bu durumu uzun yıllar boyunca kabullenememiştir (Uluslararası Politika Akademisi, 2012).

1950'li yıllara gelindiğinde; Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve Batılı ülkeler ile kurduğu yakın ilişkiler ve son olarak Türkiye'nin Osmanlı'nın imparatorluk mirası olarak algılanması dolayısıyla Türkiye-Suriye ilişkileri olumsuz etkilenmiştir (Baş, 2012: 92). Ayrıca bu yıllarda meydana gelen ve Türkiye ile Suriye'yi savaşın eşiğine getiren bir diğer önemli gelişme ise Suriye ile Sovyetlerin yakınlaşmasıydı.

Sorunun temelinde 1952 yılında Mısır'da devlet başkanlığına gelen Cemal Abdülnasır'ın izlemiş olduğu dış politika yatmaktadır. Nasır, Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi ve Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere'nin 1955 yılında Bağdat Paketi'nin kurları ile birlikte, Sovyetler Birliği'nden destek almaya ve Suriye'yi yanına çekmeye çalışmıştır (Bardakçı, 2012). Menderes hükümeti ise, Türkiye'nin komşu olduğu ülkelerin zamanla Sovyet etki alanına girmesi sebebiyle endişelenmeye başlamış ve Suriye sınırındaki asker sayısını artırmıştır. Ayrıca bölgede askeri manevralara başvurmuş ve 1956-1957 senelerinde askeri tatbikatlar gerçekleştirmiştir (Sönmezoğlu, 2006: 109-110).

Daha sonra krizin şiddetlenmesi nedeniyle bölgeye gönderilmiş olan ABD Dışişleri Bakanı, durumun ciddi olduğu yönünde bir rapor hazırlayıp, bu raporu ABD hükümetine sunmuştu. Bunun üzerine ABD bölgedeki Batı yanlısı hükümetlere silah yardımıyla bulunmaya başlamış ve kriz bloklar arası bir hal almıştı. ABD'nin bu tutumunun ardından Mısır, askerlerini Türkiye'ye karşılık Suriye'ye yardım etmesi amacıyla Lazkiye Limanı'na göndermiş ve gerilim daha da tırmanmıştı. Bu sırada ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles Başbakan Menderes'e iletilmesi için bir mesaj göndermiş ve yaşanacak olası bir çatışma durumunda Türkiye'nin yanında yer alınacağı garantisini vermişti. Aynı zamanda Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolay Bulganin de Türkiye'nin Suriye'ye karşı girişeceği bir askeri müdahale durumunda Sovyetler Birliği'nin kayıtsız kalmayacağını belirtmiş ve Ankara'yı tehdit etmişti. Daha sonra ise Komünist Partisi Genel Sekreteri Nikita Kruşçev bu tehdidi yinelemiş ve bunun üzerine ABD tarafından yapılan açıklamada, Sovyetlerin Türkiye'ye saldırması halinde ABD'nin bu saldırıya kayıtsız kalmayacağını belirtilerek karşılıklı bir tehdit düellosuna girilmişti. Ayrıca İngiltere ve ABD olası bir Sovyet saldırısı durumunda NATO Antlaşması'nın, bir üyeye saldırı olması durumunda diğer üyelerin bu saldırıya ortak olarak cevap verileceğini belirten 5. Maddesini hatırlatmıştı (Sönmezoğlu, 2006: 110-111).

Bu gerginlik, daha sonra Türkiye'nin ABD'den destek bulamaması ve Birleşmiş Milletler'deki görüşmeler sırasında sunulan çeşitli öneriler üzerine yumuşamaya başlamış ve Suriye'nin daha önceden yapmış olduğu açıklamaları geri alması ve Türkiye'nin bu bölgeye yığmış olduğu askerleri geri çekmesiyle ilişkiler düzelmeye başlamıştır. Ancak Türkiye tarafından ileriki zamanlarda yapılacak olan Sovyetler Birliği ve Suriye arasındaki yakınlaşmadan duyulan rahatsızlığın ifade edildiği açıklamalar ilişkilerin tekrardan bozulmasına sebep olacaktı (Sönmezoğlu, 2006: 112).

Suriye, 28 Eylül 1961 yılında, hükümet darbesi ile Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrıldıktan sonra Türkiye ile sınırını kapatması üzerine Türkiye'de bu durum Suriye'nin bir iç politikası olarak

değerlendirilmiş ve Suriye politikası değişime uğramıştır. Aslında Türkiye'nin Adnan Menderes hükümetiyle birlikte Arap cumhuriyetlerine yönelik politikalarında değişiklikler meydana gelmiştir. Buradaki değişikliğin temel faktörlerinden en önemlisi, bu ülkelerle aynı dine mensup olunmasıydı. Ancak Suriye ile ilişkilerin geliştirilmesi açısından en önemli gelişme Kıbrıs Meselesi olmuştur. Bu meselede Batı'nın Yunanistan'ı desteklemesi dolayısıyla Türkiye kendisini yalnız hissetmiş ve bu durum Türk hükümetini Suriye ve diğer Arap devletleriyle yakınlaşmasını sağlamıştır. Ayrıca 1967 yılındaki Arap İsrail Savaşı sırasında, Suriye'nin en fazla ihtiyaç duyduğu zamanda bu ülkeye destek vermiştir. Bu da Araplarda olumlu bir etki yaratmış ve Suriye ile ilişkiler bu savaş sonrasında gelişme göstermiştir (Tunç, 2016).

1980'li ve 90'lı yıllarda Suriye, Türkiye ile aralarında yaşamış oldukları su sorunları neticesinde PKK terör örgütünü bir koz olarak kullanmaya çalışmış, örgüte barınma, eğitim ve kamp kurma konusunda destek sağlamıştır. Ayrıca para yardımı, istihbarat sağlama ve sınır geçişlerinde de yardımlarda bulunmuş, Abdullah Öcalan'ın 1999 yılındaki yakalanışına kadar, ülkesinde barınmasına müsaade etmiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerini derinden etkilemiş, iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir (Dündar, 2016: 211). Bunun üzerine Türkiye Suriye'nin düşmanca tutumuna İsrail ile askeri ve ekonomik ilişkilerini geliştirerek cevap vermiştir (Sönmezoğlu, 2006: 559). Türkiye bu dönemde Öcalan'ın Suriye'den çıkarılmasını istemiş, aksi takdirde askeri önlemler alınacağı belirtmiştir. Suriye hükümeti ise, 1998 yılında terör örgütü liderinin sınır dışı edilmesini ve iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamasını sağlamıştır (Dündar, 2016: 212).

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Suriye, İsrail ve Türkiye arasındaki yakınlaşmadan rahatsızlık duymuş ve Türkiye'nin ilişkilerinin bu dönemde kötü olduğu ülkelere yakınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde özellikle bir Türk-Yunan Savaşı çıkması durumunda Yunanistan'a Suriye hava sahasını ve üslerini kullanma yetkisi veren bir Yunanistan-Suriye anlaşmasından bahsedilmekteydi (Sönmezoğlu, 2006: 558).

Yaşanan bu karşılıklı sorunlar, Suriye'nin PKK'ya verdiği destek nedeniyle Türk hükümetinin Suriye sınırına asker yığdığı ve Türk savaş uçaklarının Suriye sınırında uçuş yaptığı söylentileri üzerine düzelmeye başlamıştır. Adana'da 1998 yılında varılan anlaşma neticesinde Suriye PKK'yı terör örgütü olarak tanımıştır. Bunun üzerine kriz sona ermiştir. Adana Mutabakatı olarak da anılan bu anlaşma Suriye'nin bu örgüte desteğini sona erdirmeyi öngörüyordu. Ayrıca varılan uzlaşma ile birlikte Abdullah Öcalan'ın bu ülkeden ayrılmasından Kenya'da yakalanmasına kadarki süreç başlamış oluyordu (Sönmezoğlu, 2006: 560-561). 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı ilişkilerde bir dönüm noktası olmuş, bu mutabakatla PKK'ya karşı işbirliği tesis edilmiş ve birçok alanda ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı [TCDB]a, ty). Hafız Esad'ın ölmesi ise, iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, 2000 yılında Hafız Esad'ın cenaze törenine katılmış, buna karşılık Suriye Başkan Yardımcısı Abdülhalim Haddam'da Ankara'yı ziyaret etmiştir (Al Jazeera, 2017).

Hafız Esad'ın hayatını kaybetmesi üzerine yönetime geçen Beşar Esad'ın Suriye'si, 2003 Irak'ın işgali ile birlikte ABD ve İsrail tarafından kuşatılınca Türkiye ile yakınlaşma politikası izlemeye başlamıştır. 2002 yılında ise Türkiye'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin uygulamaya koymuş olduğu komşularla sıfır sorun politikası ile birlikte Suriye ile ilişkilere özel bir önem verilmeye başlanmıştır. Bunun üzerine ülkeler arasında karşılıklı ziyaretlerde bulunulmuştur. Ayrıca bu dönemde Türkiye ve İsrail arasındaki gergin ilişkiler, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerine olumlu yansımışsa da Arap Baharı süreci ile birlikte ilişkiler tekrardan bozulmuştur (Akademik Perspektif, 2013).

Arap Baharı ile birlikte Suriye'de başlayan iç savaş Türkiye-Suriye ilişkilerine büyük bir darbe vurmuştur. Türkiye Suriye'de meydana gelen olaylarda Beşar Esad'ı eleştirmiş ve Suriye'de Esad güçlerinin sivillere karşı uygulamış olduğu şiddete son vermesini istemiştir. Ayrıca Suriye, İç Savaş döneminde Türkiye'ye ait keşif uçağını ihtar etmeden düşürmüş daha sonra ise Türkiye bu duruma Suriye savaş uçağını düşürerek cevap vermiştir. Ayrıca savaş sırasında sınıra yakın bölgeler bombalanmıştır. Son olarak ise, Türkiye sınır güvenliğini sağlamak ve terör örgütlerini sınırdan temizlemek amacıyla 2016 yılında Fırat Kalkanı ve 2018 yılında da Zeytin Dalı harekâtlarını başlatmıştır. Bu operasyonlar, Esad yönetimi tarafından bir işgal olarak tanımlanmış ve Türkiye ile Suriye arasında ki bir başka sorun konusunu oluşturmuştur. Her ne kadar Türkiye bu operasyonlar nedeniyle eleştirilmişse de, operasyonların başarıyla sonuçlanması ile birlikte bu bölgelerden terör örgütleri arındırılmıştır.

3. TÜRKİYE-SURİYE SU POLİTİKALARI

3.1. Türkiye'nin Su Politikaları

Türkiye'nin uygulamış olduğu su politikasının şekillenmesinde bazı etkenler önemli rol oynamaktadır. Bu etkenler, Dışişleri Bakanlığı'nın sitesinde şöyle açıklanmaktadır; “*Su kaynakları politikamız, suyun ülkemizin ekonomik ve sosyal kalkınması, su ve gıda güvenliği açısından önceliklerimiz, AB ile tam üyelik müzakereleri, bölgesel gelişmeler göz önünde bulundurularak oluşturulmakta ve değişen koşullara göre gözden geçirilmektedir.*” (TCDB(b),ty). Bunların dışında Türkiye'nin izlemiş olduğu politikayı şekillendiren bir başka husus ise içinde yer aldığı coğrafyadır (Kırkıcı, 2014: 17).

Bunların yanı sıra Türkiye'nin su politikasını oluşturan olgular ise, *tarımsal üretimi artırma ve gıda güvenliğini sağlama; sanayi, kentsel ve kırsal alanlardaki artan içme suyu ihtiyacını karşılama; ithal enerji kaynaklarına bağımlılıktan kurtulma; ülke içindeki bölgesel, ekonomik ve sosyal dengesizlikleri giderme; halkın hayat standardını yükseltme hedefleridir* (Kıbaroğlu, 2013: 51).

Türkiye sınır aşan suları, Dışişleri Bakanlığı'nın sitesinde açıklandığı gibi, kıyıdaş ülkeler ile arasında bir anlaşmazlıktan öte işbirliği aracı olarak görmektedir ve bu sularla ilgili yaşanan meseleler için çözüm yollarının aranması gerektiğini savunmaktadır. Türkiye kısıtlı su kaynaklarına sahip olduğu için bu suların verimli kullanılmasını savunmaktadır. Ayrıca sahip olduğu hidroenerji potansiyelinin verimli kullanılabilmesi için projeler hayata geçirmektedir. Bu kapsamda oluşturulan en önemli proje olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile birlikte, hidroelektrik santrallerinin kurulmasına ve sulama projelerinin oluşturulmasına öncelik vermektedir. Ayrıca Türkiye sınır aşan sular konusunda, suların hakça, akılcı ve optimum bir şekilde kullanımını, suyun faydalarının paylaşılmasını ve bu sulara kıyıdaş ülkelerin zarar görmemesini savunmakta ve bu sulara yönelik kapsamlı bir şekilde ve tüm boyutlarıyla birlikte yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır. Ancak burada hakça paylaşımın, eşit dağıtım anlamına gelmediğini de belirtmektedir (TCDB(b), ty).

Bunların yanı sıra Türkiye'de su kaynaklarının korunması ve kullanılması konusunda oluşturulmuş bazı kurumlar bulunmaktadır. Çevre ve Orman Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Devlet Su İşleri bu kurumlardan bazılarıdır. Ayrıca su ve atık yönetimi konusunda bazı mevzuat, kanun, tebliğ ve standartlar çıkarılmıştır (Turan ve Eren, 2008: 26).

1980'li yıllarda, Fırat ve Dicle Havzaları'nda çok sayıda baraj ve sulama projesi yapılmasını öngören Güneydoğu Anadolu Projesi'nin başlaması ile birlikte su meselesi Türkiye'nin dış politikasında önemli bir yer almıştır (Kırkıcı, 2014: 17). Çünkü Türkiye'nin su politikaları neticesinde 1980'lerde Suriye ile PKK arasında bir işbirliğinin ortaya çıkması, Türkiye'nin su ve terörü ilişkilendirmesine ve suyu Ortadoğu politikasında bir faktör olarak kullanmasına yol açmıştır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 140).

3.2. Suriye'nin Su Politikaları

Suriye'nin su politikasına bakıldığı zaman ilk olarak, devlet yasalarında su bir kamu malı olarak tanımlanmıştır. Yüzeysel ve yeraltı sularının kullanımı, Sulama Bakanlığı tarafından verilecek olan lisansa bağlıdır. Ruhsatsız olarak kullananlara para cezası uygulanmaktadır. Ayrıca yeni kuyuların açılmasını yasaklayan kanun yürürlüğe sokulmuştur. Ayrıca 1924 yılından beri su ile ilgili çok sayıda kanun çıkarılmıştır. İçme suyu, su kullanımının önceliğinde ilk sırayı almaktadır. Bunu tarımsal ve endüstriyel sular izlemektedir. Geçmişte, kuyu açma ve yeraltı sularının kirletilmesinin engellenmesi için düzenlemeler getirilmiş ve kurumlar oluşturulmuşsa da, bunları uygulayacak olan mekanizmalar oluşturulamamıştır (Food and Agriculture Organization of the United Nations [FAO]a, ty).

Suriye'nin, su politikası kapsamında oluşturmuş olduğu kurumlar şöyledir;

- ✓ Sulama Bakanlığı: Suriye'nin sularının yönetimi, korunması ve geliştirilmesi konusunda oluşturulmuş olan merkezi kurumdur. Bunun dışında su havzalarında yatırımları ve kuruluşları denetlemek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak açısından su politikalarını yürütmek için stratejik planlar yapmakla da meşguldür. Ayrıca Bakanlık, sektörlerdeki su kullanımını için uygun su kaynaklarının hazırlanmasından, delinmiş kuyuların kontrol edilmesinden ve kuyuların ruhsatlandırılmasından da sorumludur.
- ✓ Tarım ve Tarım Reformu Bakanlığı: Su kaynaklarının ana tüketicisi olan kurumdur. Suyun tarımsal amaçlar için rasyonel olarak kullanılması, su tüketiminin en aza indirilmesi ve modern sulama tekniklerinin kullanılmasının teşvikinden sorumludur.

- ✓ Konut ve İnşaat Bakanlığı: Su şebekelerine ve su arıtma istasyonlarına yatırım yapılması, ayrıca kanalizasyon suyu şebekeleri ile arıtma tesisatları inşa edilmesi ve verimliliğin artırılması, yüzey ve yeraltı su kaynaklarının içme suyuna tedarikinden sorumludur.
- ✓ Yerel Yönetim ve Çevre Bakanlığı: Su kaynaklarının kalitesini izleme ve denetleme, laboratuvarlar ve gözlemevi ağları aracılığıyla, su kaynaklarının korunması için ulusal standartlar çıkartma ve Çevre Kanunu'nu uygulamadan sorumlu olan kurumdur (FAOa, ty).

Suriye hükümeti bu kapsamda sulama işlemlerine öncelik vermektedir. Önceden de belirtilmiş olduğu gibi su kaynaklarının büyük bir kısmı sulama işlemlerine ayrılmaktadır. Ancak Arap Baharı ile birlikte ülkede başlamış olan ve günümüzde devam eden çatışmalar neticesinde su politikalarında aksaklıklar görülmektedir. Bu çatışmalar su kaynaklarını da etkilemiş su üzerine verilen mücadeleler neticesinde su kaynakları tahrip edilmiştir.

Suriye ve Türkiye'nin izlemiş olduğu su politikaları neticesinde geçmişte birçok sorunda karşı karşıya geldiği görülmektedir. Daha ileride inceleneceği gibi, bu sorunların temel kaynağını sınır aşan nehirler oluşturmaktadır. Suriye hükümeti sınır aşan sular bağlamında, Türkiye'nin geliştirmiş olduğu projelerin Suriye'ye baskı yaratabileceğini düşünerek projelere karşı çıkmıştır. Günümüzde, geçmişte olduğu gibi hayati bir öneme sahip suyun üzerinde komşu ülkesinin oluşturduğu tehdit karşısında, Suriye hükümeti de Türkiye'deki terör örgütü PKK'ya destek vermiş ve bu kapsamda Suriye topraklarında üstlenmelerine izin vermiştir.

4. TÜRKİYE VE SURİYE'NİN SU REZERVLERİ VE SU REZERVLERİNİN KULLANIMI

4.1. Türkiye

Türkiye'de 120'den fazla göl bulunmaktadır. Bunlardan en büyük ve en derini, yükseltisi 1646 metre olan Van Gölü'dür. Kapsadığı alan ise 3712 km²'dir. Bunu 1500 km² ile Tuz Gölü izlemektedir. Tabii göller dışında Türkiye'de 706 adet baraj gölü bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğü 817 km² ile Ankara Barajı'dır. Ankara Barajı'nı 675 km² ile Keban, 268 km² ile Karakaya ve 263 km² ile Hirfanlı Barajları izlemektedir. Türkiye ayrıca sahip olduğu göller ve barajların yanı sıra, akarsular bakımından da zengin bir ülkedir. Kaynağı Türkiye'de doğmakta olan birçok akarsuyu bulunmaktadır. Bu akarsulardan en uzununu 1355 km'ye sahip Kızılırmak'tır. Bunu sırasıyla 1263 km ile Suriye sınırına kadar uzanan Fırat Nehri, 548 km ile Ermenistan sınırına kadar uzanan Aras Nehri, 523 km ile Dicle Nehri, 519 km ile Yeşilirmak, 509 km ile Ceyhan Irmağı izlemektedir. Ancak Türkiye'nin su bakımından sahip olduğu bu zengin su kaynakları ülke nüfusuna yeterli değildir. Kişi başına düşen su miktarına bakıldığında 1519 m³ ile Türkiye su azlığı yaşayan ülke konumundadır. Bu kritere göre, yılda kişi başına düşen su miktarı 1000 m³'ten daha az olan ülkeler su fakirliği, 2000 m³'ten daha az olan ülkeler su azlığı, 8000 ile 10000 m³ arasında kişi başına düşen su miktarına sahip olan ülkeler ise su zenginliği yaşayan ülkeler sınıfına girmektedir. 2030 yılına kadar ise Türkiye nüfusunun artış hızına göre bu sayının 1120 m³'e düşmesi beklenmektedir (Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü [DSİGM], ty).

Türkiye'nin bölgeleri, yağış açısından farklılık göstermekte olup, kıyı bölgeleri yılda 1000-2500 mm yağış alırken iç kesimlere gidildikçe bu oran azalmaktadır. Kar yağışı ve karın yerde kalma süresi de bölgelere göre farklılık gösterir (DSİGM, ty). Bu farklılığın temel nedeni, Türkiye'nin sahip olduğu engebeli ve yüksek bir coğrafi yapıya sahip olmasıdır.

Türkiye'de yıllık ortalama yağış yaklaşık 643 mm olup, yılda ortalama 501 milyar m³ suya tekabül etmektedir. Bu suyun 274 milyar m³'ü toprak ve su yüzeyleri ile bitkilerden olan buharlaşmalar yoluyla atmosfere geri dönmekte, 69 milyar m³'lük kısmı yeraltı suyunu beslemekte, 158 milyar m³'lük kısmı ise akışa geçerek çeşitli büyüklükteki akarsular vasıtasıyla denizlere ve kapalı havzalardaki göllere boşalmaktadır. Yeraltı suyunu besleyen 69 milyar m³'lük suyun 28 milyar m³'ü pınarlar vasıtasıyla yerüstü suyuna tekrar katılmaktadır. Ayrıca komşu ülkelere gelen yılda ortalama 7 milyar m³ su bulunmaktadır. Böylece ülkemizin brüt yerüstü suyu potansiyeli 193 milyar m³ olmaktadır (DSİGM, ty).

Ayrıca Devlet Su İşleri'ne göre, Türkiye su açısından fakir bir ülke olup kişi başına düşen su miktarı açısından su azlığı yaşayan bir ülkedir. Ülkedeki su kaynaklarının toplamda 44 milyar m³'lük kısmı kullanılmaktadır. Bunun 32 milyar m³'lük kısmı Devlet Su İşleri tarafından sulama için kullanılmakta, içme suyu maksadıyla 7 milyar m³'lük kısmı ve sanayide de 5 milyar m³'ü kullanılmaktadır (DSİGM, ty). Suyun kullanımına, bu alanların dışında enerji üretiminde de rastlanmaktadır. Türkiye inşa etmiş olduğu hidroelektrik santralleri aracılığıyla suyun gücünden elektrik enerjisi üretmektedir. Türkiye kullanmış olduğu elektriğin bir kısmını bu santrallerden sağlamaktadır.

Türkiye’de nüfusun yaklaşık olarak %60’ı bir atık su arıtma sistemine sahiptir. 2003 yılı TÜİK verilerine göre, Türkiye’de yıllık olarak 1.63 km³ atık su, uzun havalandırma, biyolojik besin giderimi ve damlatmalı filtre yöntemiyle işlemden geçirilmektedir. 2000 yılında her köye atık suyun arıtılması işlemi için kamış ve çimen gibi özel emici ürünler kullanılan atık su arıtma tesisi kullanılması için emir verilse de bazı bölgelerde başarı sağlanamamıştır. 1975 yılından itibaren ise, şehir atık suları sulama işlemleri için kullanılmaktadır. 2006 yılında, tahliye edilen şehir atık suyu miktarı 2.77 km³’tür. Bu atık sular genellikle güneydoğu bölgelerinde kullanılmaktadır (FAOb, ty).

Türkiye’nin tarımda ve su kullanımında uygulamış olduğu politikalar sonucunda su kirliliği ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de suyun kirlenmesinin temel sebeplerine bakılacak olursa ilk olarak karşımıza tarım ilaçları çıkmaktadır. Tarım ilaçlarının yoğun olarak kullanıldığı bölgelerde, pestisit ve gübrelerin olumsuz etkileri, içme suyu amaçlı kullanılan yeraltı sularını tehdit etmektedir. İzmir’in Bornova ilçesinde, kimyasal tarım maddelerinin aşırı kullanımı yeraltı sularının kirlenmesine neden olmaktadır. Bir başka örnekte Nevşehir-Niğde illerinde görülmektedir. Önemli miktarda tarım üretimi yapılan bu illerde yeraltı kaynakları ve toprak nitrat konsantrasyonu ile kirlenmektedir. Çevre kirliliğine neden olan pestisit kullanımı daha çok Akdeniz bölgesinde yaygın olsa da Türkiye’nin her tarafında kullanımı yaygınlaşmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin birçok nehrinde endüstriyel, tarımsal ve belediyelerden kaynaklı atık sular yüzünden kirlenme gözlenmektedir (FAOb, ty).

4.2. Suriye

Akdeniz iklimine sahip olan Suriye ise, yıllık ortalama 252 mm yağış almaktadır. Bu ülkenin kuzey batısında 100-150 mm, güneyinden merkezine doğru 150-200 mm, batısında 300-600 mm ve 800 ile 1000 mm sahil kesimlerinde, son olarak dağlık kesimlerde 1400 mm şeklinde görülmektedir. Suriye’nin su kaynaklarını tahmini olarak 7.1 km³’nü yağmur suları oluşturmaktadır. Ana havzalarını Al Jazeera, Halep, Al Badia, Horan, Şam, Asi ve Al Sahel oluşturmaktadır. Yağmur ve kar yağışları bu havzalara su sağlayan önemli kaynaklardır. Ayrıca Fırat, Asi, Afrin, Yarmuk, El-Kabir ve Dicle nehirleri ülkenin önemli nehirlerini oluşturmaktadır. Nehirlerin dışında Suriye’de ayrıca 19.7 km³’lük depolama kapasitesi ile 166 baraj bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğünü 14.1 km³’lük depolama kapasitesi ve 674 km²’lik alanla Al Tabka barajı oluştururken, bunu 228 milyon m³’lük Al Rastan, 200 milyon m³’lük Qattinah, 67 milyon m³ kapasiteli Mouhardeh ve 15 milyon m³ kapasiteli Taldo Barajları izlemektedir (FAOa, ty).

Ülkedeki barajların 49’u Asi Havzası’nda yer almaktayken, 42’si Yarmouk’ta, 37’si Al Badia, 21’i Coastal, 12’si Dicle ve Khabour ve 4 tanesi ise Fırat ve Halep Havzaları’nda yer almaktadır. Fırat ve Halep Havzası’nda 4 tane baraj bulunmasına rağmen bu barajların toplam kapasiteleri diğer 161 barajın toplam kapasitesinden daha fazladır. Bu dört barajın toplam kapasitesi 16146 milyon m³’tür (FAOa, ty).

2003 rakamlarına göre, Suriye’de yıllık su kullanım oranı yaklaşık olarak 16.69 km³’tür. Bunun yaklaşık olarak %87.9’luk kısmı tarımsal amaçlarla kullanılmaktadır. Kalan kısmı belediyelerde ve sanayide kullanılmaktadır. 1993 yılına kıyasla suyun tarımsal amaçlarla kullanılma oranı neredeyse %31 artmıştır. 2004 yılı rakamlarına göre, tahmini olarak 1.439.100 hektarlık alan sulanmıştır. Bu alanlar genellikle Haseke, Rakka, Halep, Hama ve Dayr az-Zor’da yoğunlaşmaktadır. Ayrıca kişi başına düşen su miktarı incelendiğinde ise, Suriye’de bu miktar yaklaşık olarak 1500 m³’tür (FAOa, ty).

Suriye’nin sahip olduğu su kaynakları kullanım alanları açısından yetersiz kalmaktadır. 2002 yılındaki toplam atık su miktarı 1.364 milyon m³’tür. Atık sular çoğunlukla Şam, Halep, Hama ve Salemieh kentlerinde oluşmaktadır. Ülkede bu denli atık su olmasına rağmen bu sular tekrar kullanılmaktadır (FAOa, ty). Bu açıdan Suriye’de suyun verimli kullanıldığı söylenebilir.

Suriye’de su kirliliği önemli bir sorundur. Yapılan çalışmalar yeraltı ve yüzey sularının, biyokimyasal konsantrasyonları, asılı haldeki katı maddelerin ve amonyak oranının Suriye standartlarını aştığı yerlerdeki belediyeler ve endüstriler tarafından salınan atık sular sebebiyle kirlendiğini göstermiştir. Ayrıca bu çalışmalar havzaların aşırı yüksek patojen konsantrasyonları, nitrat ve kimyasal tarım maddesi içerdiğini göstermektedir. Bu kirlilik; lağım suları nedeniyle Barada Nehri’nde; artan oranda nitrat ve amonyakın karıştığı Şam’daki içme suyu kuyularında, ayrıca kontrol edilemeyen endüstriyel atık su tahliyelerinde görülmektedir (FAOa, ty). Ülkede kirliliğin önlenmesi için gerekli önlemler alınmışsa da bir denetim mekanizmasının eksikliği dolayısıyla su kirliliğinin önüne geçilememektedir.

Bu konuda Akdeniz Çevresel Teknik Yardım Programı’nın Suriye ile ilgili yayınladığı bir raporda kirliliğin nedenleri olarak, atık su sisteminin yetersizliği, ayrıca arıtılmamış suyun tarımda kullanılması, ürün işleme

sanayilerinin, gübre ve deri işleme sanayileri, drenaj sistemi ve aşırı yeraltı suyu çıkarma işlemleri gösterilmektedir (Mediterranean Enviromental Technical Assistance Program [METAP], ty).

Son zamanlarda bazı uzmanlar Suriye'deki su kaynaklarının ülkede yaşanan çatışmalar neticesinde zarar gördüğünü söylemektedir. Ülkede, suyun kontrolünün sağlanması konusunda çatışan taraflar arasında mücadele yaşanmıştır. DAEŞ savaş sırasında Dicle ve Fırat nehirlerinin önemli kısımlarında hâkimiyet kurmuştur. Öte yandan ülkedeki su kaynakları DAEŞ ve Suriye hükümeti tarafından bir silah olarak kullanılmıştır (Vidal, 2014). Ayrıca su kaynaklarına erişim olanaksızlığı ülkede göçe, hastalıklara ve kirliliğe neden olmuştur (Vidal, 2016). Bütün bunların yanı sıra, Suriye hükümeti ülkedeki muhalif grupları suyu kirliletmekle suçlamaktadır.

5. SINIR AŞAN SULAR AÇISINDAN SORUNLAR VE TARAFLARIN TUTUMLARI

İki ülke arasında sorun oluşturan başlıca sular; Fırat, Dicle, Asi, Afsin, Cağcağ Suyu, Kuveik, Sabuncu ve Sempa Suyu'dur (Ercan, 2010: 445). Ancak bu bölümde yalnızca iki ülke ilişkilerinde büyük bir öneme sahip olan Fırat, Dicle ve Asi nehirleri üzerine yaşanan anlaşmazlıklar incelenecektir. Bu konuda yaşanan sorunların temelinde ülkelerin su kullanım oranlarında değişen istekleridir. Tarafların talep ettikleri su miktarı ile baraj kapasitelerinin örtüşmemesi sorun teşkil etmekteydi.

Fırat Nehri'nin debisine fazla bir katkısı olmamasına rağmen Suriye, bu nehrin yılda 11.50 milyar m³'lük kısmını kullanmak istemektedir. Buna karşılık ise, Fırat'ın debisinin yaklaşık olarak %90 oranla katkısı olan Türkiye ise suların 18.42 milyar m³'lük kısmını talep etmektedir. Irak'ın isteği ise, 23 milyar m³'tür. Ancak Fırat'ın sahip olduğu toplam su miktarı 35.58 milyar m³'tür (Durmazuçar, 2002: 117).

Dicle Nehri'nde ise, suyun debisine %51.9 oranında katkı sağlayan Türkiye 6.87 milyar m³ talepte bulunurken, %48.1'lik katkıya sahip Irak 45 milyar m³, hiçbir katkısı olmayan Suriye ise, 2.6 milyar m³ su talep etmektedir. Yine bu rakamlarla tarafların talep ettikleri su miktarı Dicle'nin kapasitesini aşmaktaydı (Durmazuçar, 2002: 118).

1950'li yıllara kadar iki ülke arasında su açısından herhangi bir sorun ortaya çıkmamışsa da, iki ülke 1960'lı yıllarda Fırat ve Dicle Havzalarında büyük sulama projeleri geliştirmeye, hidroelektrik enerjisi üretimi için barajlar inşa etmeye başlayınca sorunlar da ortaya çıkmaya başlamıştır (Maden, 2011: 34). Özellikle Türkiye'nin 1964 yılında Keban Barajı'nı ve ardından Karakaya Barajı'nı inşa etmeye başlamasıyla birlikte sorun ilk belirtisini göstermiştir (Akbaş, 2015: 103). Aslında Türk liderler, 1960'lar öncesinde Fırat ve Dicle'nin ülke ekonomisine faydası konusunda önemli bir rol oynayabileceği fikrine sahiptiler. Ancak ülkenin içinde bulunduğu malî ve teknik sorunlar bu alana yönelik çalışmaları engellemekteydi. Bu nedenle bir gecikmeye uğrayan bu fikirler, ilk adımını 1936 yılında Elektrik İşleri Etüd İdaresi'nin kurulmasıyla atabilmiştir. Bu organ ilk olarak Keban Barajı'nın yapımı konusunda çalışmalara başlamış, bunun ardından ise Keban'da bir ölçüm istasyonu kurulmuştur (Uluatam, 1998: 63).

Suriye ve Irak, Keban Barajı'nın yapım sürecinin başlamasından itibaren ortak bir tavır sergileyerek Türkiye karşıtı politikalar izlemişler; Türkiye ise, uluslararası topluma kötü bir imaj sergilememek amacıyla çabalarda bulunmuştur (Şalvarcı, 2003: 101).

Bütün bunların yanı sıra su konusunda yaşanan ilk ciddi sorunlar Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) yapılmasıyla baş göstermiştir. Türkiye'nin GAP kapsamında Dünya Bankası'ndan sağladığı kredinin 1980 yılında Irak ile birlikte Suriye'nin bu duruma itiraz etmesi sonucu kesintiye uğramasıyla sorunun ilk aşaması meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Türkiye projeyi kendi kaynakları ile tamamlamaya çalışmıştır (Sönmezoğlu, 2006: 446). Ancak burada sorulması gereken soru şudur: Suriye Irak ile birlikte bu projeye neden karşı çıkmıştır? Bunun için ilk olarak Proje'nin amacını ve kapsamını incelemek gerekmektedir.

Keban Barajı'nın inşaatının tamamlanmasıyla birlikte Türkiye, Fırat ve Dicle nehirleri üzerine inşa edilecek projelere hız vermiştir ve bu kapsamda 22 baraj ve 25 sulama sistemine sahip olan GAP'ı uygulamaya sokmuştur (Şalvarcı, 2003: 102).

GAP, Türkiye'nin en kapsamlı ve en maliyetli projesi olup bölgenin ve bölge halkının kalkındırılmasını sağlamak ve böylece diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. "GAP, 1970'lerde Bölge'nin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayalı bir program olarak ele alınmış; Fırat-Dicle Havzası'nda sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ile 1,8 milyon ha alanda sulama yatırımlarının yapımı planlanmıştır. Proje'nin, enerji santrallerinin toplam kurulu gücü 7476 MW olup, yılda 27 milyar kilovat-saat enerji üretimi öngörülmüştür." (Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı [TCSTB], ty). Ancak bu iki ülkeye göre proje kapsamında

yapılacak olan barajlar sadece hidroelektrik amaçlı olmayıp, proje ile birlikte aynı zamanda suyun depolanması da sağlanabilecekti. Bu da daha fazla suyun Türkiye’de kalması demektir ve bu durum Irak ve Suriye’yi endişelendiriyordu (Sönmezoğlu, 2006: 446).

Keban Barajı’ndan sonra ise, Türkiye Karakaya Barajı’nın yapımına girişmiştir. Bu Baraj’ın yapımı için Dünya Bankası’ndan kredi isteğinde bulunan Türkiye, Dünya Bankası’nın bu krediyi kıyıdaş ülkelerin oluru şartına bağlaması ve ilgili ülkeler ile Türkiye arasında arabuluculuk teklifinde bulunması nedeniyle reddetmiş ve barajın yapımına kendi imkânları ve uluslararası fonlarla finanse etmiştir. Daha sonra ise Dünya Bankası’ndan kredi, Türkiye’nin bırakılacak su miktarlarında taahhütte bulunmasıyla sağlanacaktı. Sonuç olarak bu barajın inşası 1988 yılında sona erecektir (Şalvarcı, 2003: 103).

Bu kapsamda yaşanan bir başka sorun, 1990 yılında Türkiye’nin Atatürk Barajı’nda su tutmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Türkiye, komşularını mağdur etmemek için su kısıtlamasından önce olması gerekenden daha fazla su vermesine ve suya en az ihtiyaç duyulacak mevsimi seçmesine rağmen Irak ve Suriye’nin tepkisiyle karşı karşıya kalmıştır. Her iki ülke de Türkiye’nin bu işlemi gerçekleştirmeden önce bu ülkeleri bilgilendirmediğini ve bu durumdan büyük zarar gördüklerini belirtmişlerdir. Bu sebeple, iki ülke bir aylık su kısıtlama süresinin kısaltılmasını ve bir an önce bu sorunun çözülmesi için bir anlaşmanın yapılmasını talep etmişlerdir (Sönmezoğlu, 2006: 448). Bunların yanı sıra Suriye, Türkiye’nin Fırat’ın akış debisini kısımasıyla birlikte Suriye Tabka Barajı’nın elektrik üretiminde 1988 yılına nazaran %88 oranında bir düşüş olduğunu ve depolarının boşaldığını iddia etmiştir (Durmazucar, 2002:120).

1995-1996 yıllarında ise Türkiye-Suriye sınırına gerçekleştirilmeye çalışılan Birecik Barajı konusunda eleştiriler meydana gelmiştir. Bunun üzerine Türkiye’nin de katılmış olduğu bir toplantıda Türkiye Cumhuriyeti Arap devletlerinin eleştirilerine maruz kalmıştır. Yine bu dönemde Suriye sınırından Türkiye’ye sızan PKK Hatay’da eylemler yapmış ve bunun üzerine dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’de bu projenin Türkiye sınırları içerisinde gerçekleştirileceğini beyan etmiştir. 1998 yılında bir başka sorun konusunu da Dicle Nehri üzerine inşa edilmiş olan Ilısu Barajı oluşturmaktadır. Ancak Hafız Esad’ın ölümü üzerine bu konudaki gerginlikler azalmıştır (Sönmezoğlu, 2006: 565).

İki ülke arasında, su konusunda anlaşmazlığa neden olan bir başka kaynak ise, Asi nehridir. Asi nehri, Lübnan’ın Bekaa Vadisi’nde doğmakta olup %2’lik kısmı Türkiye’nin Hatay ilçesinde bulunmaktadır. Hatay’da Amik Ovası’na hayat veren bu su, bu şehir için büyük bir önem arz etmektedir. Suriye, Fırat sularının azalma ihtimaline karşı Asi nehrini kontrol altında tutmak istemektedir. Asi ırmağındaki 1.2 milyar m³’lük suyun yaklaşık olarak 120 milyon m³’ü Türkiye’ye bırakılmaktadır. Ancak Suriye’nin gerçekleştirmek istediği proje hayata geçirildiğinde Türkiye’ye 25 milyon m³ su bırakılacaktı. Suriye’nin sergilemiş olduğu bu tavır ileride Türkiye topraklarına büyük bir zarar verebilecek nitelikteydi. Hatay’da halkın geçimini tarımdan sağlaması ve bunun için su ihtiyacını Asi nehrinden sağlaması neticesinde, olası bir su krizi bölge halkını derinden etkileyecek, ayrıca büyük bir çevre felaketine yol açacaktır (Ercan, 2010: 441).

Türkiye Asi Nehri’nin de Fırat ve Dicle gibi bir sınır aşan su olduğunu ve nehir sularının hakkaniyete uygun bir şekilde paylaşımını istese de Suriye bu konuda Türkiye ile görüşmeye yanaşmamıştır (Çelikkol, 2015: 80). Çünkü Suriye bu suyu sınır aşan su olarak görmemektedir (Yamakoğlu, 2015: 107).

İki ülke arasında yaşanan bu sorunun ilişkilere etkisi incelendiğinde öncelikle şunu söylemek gerekir ki, zaten istikrarsız olan iki ülke ilişkileri su konusunda yaşanan sorunlar nedeniyle zaman zaman gerilimlere dönüşmüştür. Hatta bu sorun iki ülke ilişkilerinin 1980’lerin ikinci yarısından itibaren belirleyicisi olmuştur. Bu çerçevede, Suriye Türkiye’de ayrılıkçı teröre destek vermiş, bu örgüt ise, baraj inşaatlarının şantiyelerine saldırılarda bulunmuş, ayrıca 25 Temmuz 1992 tarihinde Atatürk Barajı’nın açılış töreninin düzenlendiği gün Cizre’de terör saldırıları gerçekleştirmiştir (Gaytancıoğlu, 2008: 77). Tüm bu olgular birleştirildiğinde, yani Suriye’nin, Türkiye’nin izlemiş olduğu politikalar sonucu PKK terör örgütüne destek vermesi ve bu örgütün eylem gerçekleştirdiği noktaların veya günün Türkiye’nin su politikalarıyla bağlantılı olması Suriye’nin Türkiye’nin çalışmalarını sekteye uğratmaya çalıştığı ihtimallerini güçlendirmektedir.

1960’lı yıllarda her iki ülke Fırat ve Dicle sularından faydalanmak isteyince su sorunu ilişkilerde bir gündem maddesi haline gelmiştir. Her iki ülke aynı dönemlerde sulama ve enerji odaklı projelere başlamıştır. Türkiye Keban barajının yapımına, Suriye ise Tabka Barajı’nın yapımına aynı süreç içerisinde başlamış ve iki ülke barajların yapımını 1973 yılında bitirmiştir. Aslında Türkiye ile Suriye arasındaki kriz bu havzalarda gerçekleşen ikinci krizdir. Bunun öncesinde Irak susuz kaldığı gerekçesiyle Suriye’yi bombalamakla tehdit etmiştir (Maden, 2012: 90).

Ayrıca Suriye, yaşanan su sorunu nedeniyle Irak ile birlikte Dünya Bankası'nda bazı faaliyetlerde bulunmuş Türkiye'nin bu kurumdan kredi almasını engellemeye çalışmıştır. Ayrıca Ermeni terör örgütü ASALA'ya (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu-Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) ve Türkiye'den kaçan bazı gruplara lojistik ve para desteği sağlamış, Türkiye'de sabotaj eylemlerinde bulunmuştur (Gaytancıoğlu, 2008: 78).

Suriye Krizi'ne kadar su konusunda büyük bir sorun yaşanmaması hatta bir dönem Asi Nehri üzerine Dostluk Barajı yapılması öngörülmesine rağmen, Suriye'deki savaş bu durumu sekteye uğratmıştır. Bununla birlikte Kriz sırasında Türkiye, Suriye'nin en büyük temiz su kaynağını oluşturan Esad Gölü'ne su akışını azaltmakla ve Halep'e su teminini kesmekle suçlanmıştır (Vidal, 2014)

6. İŞBİRLİĞİ KONULARI ve BU KAPSAMDA YAPILAN ANLAŞMALAR

6.1. İki Ülke Arasındaki Antlaşmalar ve İşbirliği Konuları

Türkiye ile Suriye arasındaki sulara ilişkin yapılan ilk antlaşma 1921 tarihinde imzalanmış olan Türk-Fransız İtilafnamesi'dir. Burada varılan işbirliği neticesinde Fırat Nehri'nin bir kolu olan Kuveik Suyu, iki ülke arasında adil bir şekilde paylaşılacaktır. Ayrıca Halep için Fırat'tan su alınmasına dair düzenlemeler yer almıştır. Bundan sonra yapılan 1923 tarihli Lozan Antlaşması ise, sınır aşan sular bağlamında, ilgili devletler arasında, ülkelerin çıkarlarını gözeterek şekilde bir anlaşmanın gerekliliğine vurgu yapmakta ve anlaşmaya varılamaması halinde ise, sorunun hakemlik yoluyla çözülmesini belirtmektedir. Daha sonra ise, 1930 yılında Türkiye ile Fransa arasında Tahdid-i Hukuk Nihai Protokolü imzalanmış, bununla birlikte, Dicle Havzası üzerindeki sorunların tam eşitlik prensibine göre çözüleceği belirtilmiştir. 9 yıl sonra Hatay'ın bağımsızlığından sonra imzalanan Hatay-Suriye Tahdid-i Hudut Protokolü ile Karasu Çayı, Afrin Nehri ve Asi Nehri'nin sularından her iki tarafın da aynı hakla istifade edilmesi öngörülmüştür. Yani burada eşit kullanım hakkı belirtilmiştir. Suriye'nin bağımsızlığı sonrasında ise, 1952 yılında Ankara'da "Cağcağ Deresi Sularının Kullanımına İlişkin Protokol" imzalanmış, ilgili su kaynağının sularının eşit olarak paylaşılması ve ileride baraj yapılması durumunda Suriye'nin baraj yapımına iştirak etmesi halinde Suriye'ye bırakılacak suyun miktarının artabileceği üzerinde anlaşılmıştır. Ayrıca bu durumun Asi ve Afrin nehirleri için de geçerli olabileceği temenni edilmiştir (Ercan, 2010: 445-446).

Bu sorunun çözümü kapsamında ilk olarak Irak hükümeti ile görüşülmüş ve 1980 yılında Irak ile imzalanmış olan Karma Ekonomik Komisyon Protokolünde öngörülen Ortak Teknik Komite kurulmuş ve bu kapsama Suriye de alınmıştır. Bu komite kapsamında 1990'lı yılların sonlarına kadar toplantılar yapılmışsa da bir çözüme ulaşılamamıştır. Bu konuda atılmış olan bir başka adım ise, 1984 yılında, Ortak Teknik Komite kapsamında Türkiye'nin önermiş olduğu Üç Aşamalı Plan'dır. Bu kapsamda Türkiye, ilk olarak Suriye, Irak ve Türkiye'deki su kaynaklarının tespitini, ikinci olarak ülkedeki toprak envanterlerinin çıkarılmasını ve son olarak ise toplanacak olan bilgilerle üç ülkenin gerçek su ihtiyacının tespit edilmesini ve bu çerçevede ülkelere ne kadar su verilmesi gerektiğini vurgulayacak bir plan ortaya atmıştır. Ancak Suriye ve Irak bu konuda isteksiz davranmıştır (Çelikkol, 2015: 81-82).

Bu sorunun bitmesi gerektiğini savunan Turgut Özal, 1987 yılında Şam'a ziyarette bulunarak Suriye ile Türkiye arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü'nün imzalanmasını sağlamış ve Türkiye Cumhuriyeti Suriye'ye yıllık ortalama en az 500 m³/sn su bırakma taahhüdünde bulunmuştu. Ayrıca Özal sorunun çözümüne ilişkin bu dönemde bir başka proje olan Barış Suyu Projesi'ni ortaya koymuştu. Bu proje, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin Akdeniz'e akan kısmının bir bölümünün boru hatları ile bölge ülkelere pazarlanmasını amaçlamaktaydı. Bu kapsamda inşa edilecek olan hatlardan birisi Suriye, Irak ve Körfez ülkeleri istikametine sahip olacaktı. Bir diğeri ise, yine Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan istikametine inşa edilecekti. Böylece hem Türkiye gelir sağlayacak hem de bölgedeki ülkelerin Türkiye üzerindeki su baskısı ortadan kaldırılacaktı. Ancak bölge ülkelerinden bazılarının bu projeye karşı çıkması nedeniyle proje gündemden kaldırılmıştır (Sönmezoğlu, 2006: 446-447). Ayrıca bunun dışında; projenin uzun bir zamana ihtiyaç duyması, bölge devletleri arasındaki siyasi rekabet ve güvensizlikler de bu projenin başarısız olma nedenleri arasında gösterilebilir (Versan, 1993: 439).

1990'lı yıllarda ise suyun paylaşımı konusu tekrar gündeme getirilmiş ve Üç Aşamalı Plan yeniden gündeme getirilmişse de yapılan görüşmelerde bir sonuca varılamamıştır. Bu dönemde Suriye ve Irak bu plana olumsuz yaklaşmışlardır (Çelikkol, 2015: 83).

1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı sonrasında ise, iki ülke arasında güven oluşturma çalışmalarına başlanmıştır. Daha sonra ise, oluşturulan güven ile birlikte ekonomik alanda işbirliği geliştirme çabalarına başlanmıştır. Bu kapsamda, 2004 yılında iki ülke arasındaki ilk Serbest Ticaret Antlaşması imzalanmış ve iki

ülkenin sınırları tanımlanmıştır. Ayrıca 2004 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Suriye ziyareti sırasında Suriye Başbakanı Otri ile görüşmüş ve Asi Nehri üzerine yapılacak olan ortak bir baraj için destek verilebileceği belirtilmiştir (Maden, 2012: 91).

2009 yılında Şam'da düzenlenen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısında, su ile ilgili bazı belgeler imzalanmıştır. Bu belgeler, Asi Nehri üzerine inşa edilecek olan Dostluk Barajı; Dicle Nehri'nden su çekilmesi için Suriye'de pompa kurulması; su kaynaklarının etkin kullanılması ve su kalitesinin iyileştirilmesi gibi konuları içermektedir (Maden, 2012: 91-92). Ancak bu işbirliği öngörüsü Arap Baharı süreci nedeniyle Suriye'de çıkan iç savaş sebebiyle sekteye uğramıştır.

Türkiye'nin bu konudaki tutum ve önerileri sorunun Irak ile birlikte üç ülke arasında çözülmesi; yapılacak olan görüşmelerde bölgedeki bütün su kaynaklarının birlikte ele alınması; Dicle ve Fırat Nehri arasındaki su nakli imkânının göz önünde tutulması ve tarafların su gereksinimlerinin tarafsız olarak saptanabilmesi için Ortak Teknik Komite'nin çalıştırılması yönünde olsa da bu tutum Suriye tarafından reddedilmiştir (Uluatam, 1998: 68).

Buna karşılık Suriye'nin istek ve önerisi ise şu şekildedir; en kısa zamanda Türkiye'nin Suriye sınırından saniyede 500 m³ su bırakma taahhüdünün yükseltilmesini öngören bir anlaşma imzalanması, Fırat sularının Irak'ta dahil olmak üzere üç ülke arasında eşit olarak paylaşılması ve son olarak Suriye'nin su gereksinimi ve sulanabilecek toprak miktarına ilişkin rakamların değerlendirilmesidir (Uluatam, 1998: 69).

6.2. Uluslararası Hukuk

Uluslararası hukukta Fırat ve Dicle nehirleri bir kenara Ortadoğu'daki sulara ilişkin bir anlaşmanın bulunmaması nedeniyle sorunlara taraf olan devletleri bu konudaki ilkeler dikkate alınmaktadır. Bu ilkelerden ilki Herman (mutlak egemenlik hakkı) yaklaşımıdır. Bu yaklaşım adını 1895 yılında ABD ile Meksika arasında sorun konusu bir olayda görüş bildiren Herman isimli bir savcıdan almaktadır. Herman bu görüşünde ülkelerin ulusal sınırları içerisinde kalan sular üzerinde sınırsız bir denetimi olduğundan bahsetmektedir. Uluslararası hukukta bu durumu engelleyebilecek hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra bir başka yaklaşım ise, ulusal sınırları içerisinde her ülkenin sahip olduğu sulardan istediği gibi yararlanma hakkı olduğunu, ancak bu hakkın ilgili sulara kıyıdaş ülkelere zarar vermeyecek şekilde olması gerektiğini savunan sınırlı egemenlik hakkı yaklaşımıdır. Bir başka yaklaşım olan ortak havza yaklaşımına göre, bir nehrin havzasını paylaşan ülkelerin bu havzanın ortak sahibi olduğunu ileri sürmekte ve yapılacak olan düzenlemelerin bu anlayışla gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Son olarak ise komşu ülke kaynaklarının etkilenmemesi yaklaşımı, her devletin bir başka devletten kendi topraklarına akan suların akışını ve yönünü değiştirmeden bunu sağlamasını isteme hakkını korumaktadır (Uluatam, 1998: 162-164).

Bu yaklaşımlara ek olarak su kaynaklarının paylaşımını ilgilendiren kuralların geliştirilmesini sağlayan bazı girişimler bulunmaktadır. Bu girişimler 1966 Helsinki Konferansı ile başlamıştır (Bulloch ve Darwish, 1994: 146). Daha sonra bu konudaki girişimler devam etse de bir sonuç alınamamıştır. Bu konuda atılan en somut adım Birleşmiş Milletler taslağıdır. Uluslararası Nehirlerin Kullanılmasında Helsinki İlkeleri olarak da bilinen ve 1980'de kabul edilen (bulloch ve Darwish, 1994: 149) bu taslağın en önemli maddeleri olan 5. ve 7. maddelerine göre sınır aşan sulara kıyıdaş ülkelerin bu sulara adil ve makul bir şekilde yararlanma hakkını koruma altına almaktadır. Ayrıca bu maddelerle birlikte kullanım hakkının diğer kıyıdaş ülkelere zarar verilmemesi gerektiği de belirtilmektedir. Ayrıca bu taslağın 6. maddesi ile adil ve makul kullanımın ölçütleri tanımlanmıştır (Uluatam, 1998: 165-167). Bu ölçütler;

“1. Coğrafi, hidrografik, hidrolik, iklimsel, çevresel özelliklerle doğal nitelikte diğer faktörler;

2. Akarsuyu kullanan ülkelerin toplumsal ve iktisadi gereksinimleri;

3. Her kıyıdaş devlette, akarsuya bağımlı olarak yaşayan nüfus;

4. Bir kıyıdaş devletin kullanımlarının diğer kıyıdaş devletlerde yaptığı etkiler;

5. Akarsuyun hali hazır ve potansiyel kullanımları;

6. Akarsu kaynaklarının tasarrufu, korunması, geliştirilmesi için alınmış tedbirlerle bu tedbirlerin maliyeti;

7. Akarsu kullanımının benzer değerlerde seçeneklerinin bulunup bulunmadığıdır” (Uluatam, 1998: 168).

Her ne kadar bu ilkeler bazı tartışmaların çözümüne katkıda bulunmuşsa da bu ilkelerin hukuken bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Ayrıca bu ilkeler, Ortadoğu'da yaşanan su krizleri konusunda bir hüküm

içermediği için de eleştirilmektedir (Bulloch ve Darwish, 1994: 150). Bu konuda gösterilen çabalar yetersiz kalınca 1992 yılında Helsinki Sözleşmesi'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu Sözleşme ile sınır aşan suların korunması konusunda ulusal ve uluslararası eylemlerin güçlendirilmesi amaçlanmıştır (Akça, 2014: 58). Sözleşme tarafların sınır aşan sular aracılığı ile bir engelleme ve denetim altına alma girişimlerine tedbirler getirmektedir. Ayrıca Sözleşme bu tür suları hakça ve makul bir biçimde kullanılmasını temin etme hususunda taraflara hak ve yükümlülükler getirmektedir. Bununla birlikte Sözleşme, bu tür sulara kıyıda devletlerin eşitlik ve mütekabiliyet temelinde işbirliği yapmasını da öngörmektedir (Akça, 2014: 62-64). Türkiye bu sözleşmeye taraf değildir. Bunun yanı sıra 1997'de Sınır Aşan Su Kaynaklarının Ulaşım Dışı Amaçlar Kullanımı Çerçeve Sözleşmesi BM Genel Kurulu'nda imzaya sunulmuştur. Bununla birlikte eşit kullanım alışılmış uluslararası hukukun çalışma prensibi haline gelmiştir. Sözleşmenin 5. maddesi ile birlikte bu tür suların hakça ve makul bir şekilde kullanılması konusunda hükümler getirmektedir. Sözleşmenin 6. maddesinde ise bunun tespitinde dikkate alınacak ilkeler olarak Helsinki Taslağı'ndaki ilkeler belirtilmiştir. Çoğu aşağı kıyıdaş ülke bunu imzalamışsa da, Türkiye, Çin ve Burundi bu sözleşmeyi imzalamamıştır (Elver, ty). Çünkü bu sözleşmenin getirdiği bir düzenleme olan haber verme mecburiyeti, ilgili sularda planlanan projelerin bu sulara kıyıdaş olan ülkelere de bildirimini öngörmekteydi. Böylece aşağı kıyıdaş ülkeyi, kaynak ülkedeki projelerini denetleme ve izin vermeme gibi bazı yetkileri kullanarak avantajlı bir konuma yükseltmektedir. Bu yüzden dolayı Türkiye bu konunun düzenlendiği bölüme karşı çıkmıştır (Akça, 2014: 98).

Bu ilkeler her ne kadar uluslararası nitelik taşısa da Fırat ve Dicle nehirleri üzerine yaşanan tartışmalara bir çözüm sunamamaktadır. Türkiye bu ilkeler ışığında kendi sınırları içerisindeki suları istediği gibi kullanmak istese de, bir başka ilkeye göre ise Suriye'nin zarar görmemesi için bu durum kısıtlanmaktadır. Ayrıca bu ilkeler bazı ülkelerin çıkarlarının zarar görmemesi için devletlerin kendi sınırları içerisindeki suların kullanımına engel teşkil etmektedir.

7. SONUÇ

Sonuç olarak gördüğümüz gibi genellikle istikrarlı olmayan iki ülke ilişkilerine suyun da sorun olarak eklenmesiyle durum çözümsüz bir hal almıştır. Hatta Güneydoğu Anadolu Projesi'nin temelini atılmasından sonra ise Suriye radikal girişimlerde bulunmaya başlamış, Irak ile birlikte Türkiye'nin geliştirmek istediği projelerin finansmanını sağlamak için uluslararası platformda faaliyetlerde bulunmasına engel olmuş Türkiye'nin kredi almasını engellemiş, ayrıca Türkiye'deki terör örgütü PKK'ya destek bile vermiştir. Suriye, örgüte ülkesinde lojistik destekler sağlamış, Türkiye'deki faaliyetlerinde yardımlarda bulunmuştur.

Bunların yanı sıra örgüt aracılığı ile Türkiye'nin projelerini sabotaj etmeye kalkışmış ve örgüt liderine ülkede sığınmasını sağlamıştır. Bu sorunlara neden olan su kaynaklarına bakıldığında zaman en önemlileri Fırat, Dicle ve Asi nehirleridir. Fırat bu konuda ilk sırayı almaktadır.

Özellikle 1980'li ve 90'lı yıllarda su konusunda yaşanan krizler ve bunun başka konuları etkilemesi neticesinde iki ülke ilişkileri kötü bir hal almıştı. Ancak 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı çerçevesinde ilişkiler bir dönüm noktasına gelmiş ve yapılan işbirliği ile birlikte gerginlik dönemi sona ermiştir. Daha sonra ise, Hafız Esad'ın ölmesiyle birlikte dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ülkeyi ziyarette bulunmuş buna karşılıklı Suriye Başkan Yardımcısı Türkiye ziyaret etmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti ile birlikte bu karşılıklı ziyaretler devam etmişse de Arap Baharı süreci ile birlikte iki ülke ilişkileri tekrar bozulmuş ve karşılıklı olarak askeri faaliyetlerde bulunulmuştur.

İki ülkenin sahip olduğu su kaynakları incelendiğinde Türkiye'nin bu konuda Suriye'ye bir üstünlük kurduğu gözlenmektedir. Ayrıca Türkiye yağış rejimi bakımından da Suriye'den üstün bir konumdadır. Özellikle de Fırat ve Dicle nehirlerinin Türkiye'den doğması Suriye'ye yönelik su akışını etkilemede Türkiye'ye bir imkân vermektedir. Ancak bazı araştırmacılar kuraklık konusunda Türkiye'yi riskli ülkeler arasında göstermektedir. Son yıllarda sıklıkla ülkedeki barajların doluluk oranlarında da bir düşüş olduğu gözlenmektedir. Suriye'deki sularda son zamanlarda ülkede meydana gelen çatışmalardan etkilenmiştir. Bölgedeki taraflar arasında su üzerine bir mücadele olduğu belirtilmekte ve bu suyun bir baskı aracı olarak kullanıldığı iddia edilmektedir.

Günümüzde Ortadoğu'da enerji kaynakları üzerine verilen mücadele, dünyada çevre konusunda yaşanan sorunlar göz önüne alındığında gelecekte yerini suya bırakacaktır ve dünyada büyük bir soruna neden olacaktır.

KAYNAKÇAKitaplar

- Bulloch, J. & Darwish, A. (1994). Su Savaşları: Ortadoğu'da Beklenen Çatışma (Çev.: Mehmet Harmancı), Altın Kitaplar, İstanbul.
- Çelikkol, O. (2015). İçimizdeki Komşu Suriye, Bilgesam Yayınları, İstanbul.
- Durmazucar, V. (2002). Ortadoğu'da Suyun Artan Stratejik Değeri, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Ercan, A. (2010). "Türkiye-Suriye İlişkileri ve Ortadoğu'da Su Sorunu". (Ed. Hasret Çomak), 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, ss. 441-448, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Fırat, M. & Kürkçüoğlu, Ö. (2003). "Orta Doğu'yla İlişkiler". (Ed. Baskın Oran), Türk Dış Politikası, ss. 140, İletişim Yayınları, Cilt:2, İstanbul.
- Sönmezoğlu, F. (2006). İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul.
- Şalvarcı, Y. (2003). Pax Acqualis Türkiye-Suriye-İsrail İlişkileri, Su Sorunu ve Ortadoğu, Zaman Kitap, İstanbul.
- Uluatam, Ö. (1998). Damlaya Damlaya..., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Versan, R. (1993). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri. (Ed. Sabahattin Şen), Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, ss. 439, Bağlam Yayınları, Ankara.
- Yamakoğlu, C. (2015). Ortadoğu Sıcağında GAP ve Türkiye, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Makaleler

- Akbaş, Z. (2015). "Türkiye'nin Fırat ve Dicle Sınır Aşan Sularından Kaynaklanan Güvenlik Sorunu ve Çatışma Riski", BİLİG, Sayı:72, s.103.
- Baş, A. (2012). "1957 Suriye Krizi ve Türkiye", History Studies, Cilt:4, Sayı:1, s.92.
- Benek, S. (2016). "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Sosyal Coğrafya Açısından Tarihsel Arka Planı", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:15, Sayı:1, s.178.
- Dündar, L. (2016). "Türkiye-Suriye İlişkilerindeki Dönüşümün Haber Diline Etkisi", Akademik Bakış, Cilt:9, Sayı:18, s.211-212.
- Kıbaroğlu, A. (2013). "Türk Dış Politikası ve Su", Ortadoğu Analiz, Cilt:5, Sayı:53, s.51.
- Maden, T. (2011). "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Suyun Rolü", Ortadoğu Analiz, Cilt:3, Sayı:35, s.34.
- Maden, T. (2012). "Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye", Ortadoğu Analiz, Cilt:4, Sayı:44, s.90-92.

Tezler

- Gaytancıoğlu, K. (2008). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Ortadoğu Politikasına Etkisi", Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kırkıcı, D. (2014). "Sınır aşan Sular Bağlamında Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri", Uzmanlık Tezi, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Ankara.

Bildiri

- Turan, T. & Eren, Z. (2008). "Türkiye'de Su Kaynakları ve Su Politikası", TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi, 20-22 Mart 2008, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, 26, Ankara.

Diğer Yayınlar

- Akademik Perspektif, (2013), "Geçmişten Günümüze Türkiye-Suriye İlişkileri", 16 Haziran, <http://akademikperspektif.com/2013/06/16/gecmisten-gunumuze-turkiye-suriye-iliskileri/>
- Al Jazeera, (2017), "Türkiye-Suriye İlişkileri: İnşiler ve Çıkışlar", 06 Ocak, <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiye-suriye-iliskileri-inisler-ve-cikislar>

Bardakçı, M. (2012), “Suriye İşi Eskiden Daha Büyük Dertti 1957’de Neredeyse Savaş Açacaktık”, 04 Mart, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/721567-suriye-isi-eskiden-daha-buyuk-dertti-1957de-neredeyse-savas-acacaktik>

DSİ, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, <http://www.dsi.gov.tr/>

Elver, H. “Turkey’s Rivers of Dispute”, <http://www.merip.org/mer/mer254/turkeys-rivers-dispute>

FAO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <http://www.fao.org/home/en/>

Mediterranean Environmental Technical Assistance Program, “Water Quality Management-Syria”, <http://siteresources.worldbank.org/EXTMETAP/Resources/WQM-SyriaP.pdf>, (Erişim Tarihi: 03 Nisan 2017).

Tunç, M. (2016), “Soğuk Savaş-2015 Türkiye Suriye İlişkileri”, 16 Mart, <http://www.ileridunya.com/soguk-savas-2015-turkiye-suriye-iliskileri/>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, “GAP Nedir?”, <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>

Uluslararası Politika Akademisi, (2012) “Dünden Bugüne Türkiye-Suriye İlişkileri”, 18 Ağustos, <http://politikaakademisi.org/2012/08/18/dunden-bugune-turkiye-suriye-iliskileri/>

Vidal, J. (2016), “Water Supplies in Syria Deteriorating Fast Due to Conflict, Experts Warn”, The Guardian, 07 Eylül, <https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/07/water-supplies-in-syria-deteriorating-fast-due-to-conflict-experts-warn>

Vidal, J. (2014), “Water Supply Key to Outcome of Conflicts in Iraq and Syria, Experts Warn”, The Guardian, 02 Temmuz, <https://www.theguardian.com/environment/2014/jul/02/water-key-conflict-iraq-syria-isis>